

**ДЕРЖАВНІ СОЦІАЛЬНІ ПРОГРАМИ: світовий досвід та
можливості його застосування в Україні**

Розглядається сутність, принципи, види, складові та джерела фінансування державних соціальних програм. Аналізується зарубіжний досвід та проблеми його впровадження в Україні.

This article is considering the essence, principles, kinds, components and sources of state social programmes finance. Foreign experiences and problems of their use in Ukraine are analysed.

Постановка проблеми. Соціальні програми є дієвим інструментом реалізації соціальної функції держави. Особливо в умовах ринкової трансформації України, коли егалітарні принципи побудови системи розподілу замінюються на ринкові. Відповідних змін зазнає й система соціального захисту населення (СЗН). Створення розгалуженої, гнучкої, науково обгрунтованої, ефективною та дієвою системи соціального захисту є одним із напрямків побудови соціально орієнтованої економіки в Україні.

Система СЗН повинна замінити систему соціального забезпечення як політику держави щодо задоволення потреб соціально вразливих верств суспільства. Згідно міжнародно-правовим актам МОП право на соціальний захист надається тільки тим громадянам, які за об'єктивних причин не мають необхідних коштів для задоволення життєвих потреб. Ці причини й потреби визначаються ситуаціями соціальних ризиків. Соціальні ризики розглядаються як події в житті людини, за яких виникає небезпека втрати матеріальних засобів для задоволення першочергових потреб (1, С.44-45). Тому формування сучасних систем соціального захисту пов'язане з необхідністю створення амортизаторів соціальних ризиків. Соціальні програми є видом урядових програм для захисту членів суспільства від різного роду економічних ризиків, що обумовлюють можливість зниження рівня життя.

Останнім часом відбулися певні зміни у підходах до визначення поняття „соціальний захист”. Європейським форумом ЄС (Брюссель, 1998 р.) запропоновано розглядати його не тільки у традиційному розумінні як систему заходів держави щодо захисту населення від соціальних ризиків (втрата роботи, хвороба, старість, інвалідність, втрата годувальника тощо), а й як необхідність створення умов для соціальної інтеграції, отримання освіти, охорони здоров'я, забезпечення житлом, отримання необхідних соціальних послуг тощо.

В умовах перехідного періоду, коли існуюча система соціального захисту не відповідає вимогам часу, а для застосування досвіду розвинених країн у цій сфері немає

відповідного підґрунтя, відсутність цілісної його концепції негативно позначається на ефективності державної соціальної політики і на соціальній захищеності громадян. Тому питання СЗН в умовах становлення нової системи соціально-економічних відносин, визначення ролі і місця держави в регулюванні соціально-економічного розвитку, пошук ефективних шляхів та важелів реалізації соціальної функції держави висувуються в число першочергових.

Ступінь розробки проблеми. Дані питання знаходяться в центрі уваги як законодавчих та виконавчих структур влади. Методологічні та теоретичні аспекти важливої і широкої теми знайшли відображення в працях таких вчених, як Д.Аронов, В.Бевз, Ю.Буздуган, М.Вдовиченко, С.Вегера, А.Гриценко, Т.Заяць, С.Злупко, В.Іванкевич, Т.Кір'ян, Т.Кожан, Г.Красюк, Е.Ліванова, В.Мандибур, С.Мартинюк, І.Михасюк, М.Нестерець, М.Павлишенко, Ю.Палкін, Ю.Пахомов, В.Пилипенко, А.Ревенко, Ю.Саєнко, І.Тивончук, О.Уяздовська, В.Шокун та інші. У тій чи іншій мірі це питання присутнє у будь-якому теоретичному аналізі сучасної соціально-економічної ситуації.

Дослідження теоретико-методологічних проблем розробки та оцінки державних соціальних програм можна поділити на декілька напрямів. Організація захисту населення на ринку праці докладно розглядається в роботах С.І.Бандура, Д.П.Богині, М.І.Долішнього, І.Л.Петрової та ін. Над ефективністю соціальних програм у сфері пенсійного забезпечення, політики доходів, демографії працюють такі економісти, як В.П.Бевз, А.М.Колот, Е.М. Лібанова, М.Соколик та ін. Сфера освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення є об'єктом наукового інтересу В.Г.Куценко, В.М.Новікова та ін.

Дослідженню соціальних процесів у трансформаційній економіці постсоціалістичних країн, формуванню системи дієвих заходів по СЗН присвячені праці відомих зарубіжних авторів: Л.Абалкіна, В.Вишневського, Т.Заславської, Н.Римашевської, Р.Яковлева (Росія), Шандора Шипоша (Угорщина). Питання, пов'язані з ефективністю функціонування системи СЗН продовжують активно досліджувати економісти та соціологи розвинутих країн: Ніколас Баррош (Англія), Теренс М.Ганслі (Канада), Ральф У. Хаарбісон (США), Алан Томпсон (Англія), Джуліан Швейцер (Англія), Хайнц Ламперт (Німеччина) та інші. У зарубіжній економічній літературі дана проблема вивчається, в основному, в контексті функціонування та розвитку змішаних розвинутих економічних систем із вже сформованою і досить розвинутою системою СЗН, де стоїть проблема її удосконалення. В останні роки з'явилися публікації присвячені проблемам соціального захисту в контексті глобалізації і ролі наддержавних структур у його забезпеченні (напр., Боб Дікон, Мішель Халнс, Пол Стабс – Англія).

Аналіз наукової літератури та публіцистики з питань соціального захисту, у т.ч. здійснення державних соціальних програм, свідчить про необхідність розробки таких наукових проблем, як:

- оцінка стану соціальної захищеності населення України в перехідній економіці та ефективності соціальних механізмів адаптації населення до ринкових умов;
- визначення ролі і місці держави в регулюванні соціальних процесів. Виявлення помилок, прорахунків у соціальній політиці, їх причин та шляхів усунення;
- пошук шляхів, засобів, ресурсів СЗН в умовах формування національної соціально-орієнтованої ринкової економіки;
- узагальнення досвіду організації соціальних програм в країнах із розвинутою економікою та можливості його застосування при реформуванні системи СЗН в Україні;
- оптимізація методики розробки і контролю соціальних програм, їх якості, ефективності та економічної обґрунтованості;
- удосконалення нормативно-правового забезпечення державних соціальних програм;
- оцінка прямих та побічних ефектів впливу впровадження програмних заходів на розвиток соціальної сфери та рівень життя громадян.

Метою публікації є аналіз сутності, структури та дієвості державних соціальних програм; вивчення зарубіжного досвіду їх здійснення; оцінка програмних заходів в Україні та пошук шляхів підвищення їх соціальної ефективності.

Виклад основного матеріалу. Перші соціальні програми були започатковані у Німеччині наприкінці XIX ст. В наш час державні соціальні програми діють у більшості країн світу, проте різняться за методами фінансування й управління, масштабами охоплення населення, кількістю та обсягом наданих пільг. Умовно їх поділяють на три основні напрями: програми соціального добробуту та забезпечення (так звані програми підтримки доходів населення); соціально-демографічні програми; програми у сфері охорони здоров'я. В багатьох країнах, перш за все тих, що розвиваються, існують спеціальні програми боротьби з бідністю, які є певною комбінацією вищезазначених трьох.

Види, обсяг, напрями і заходи здійснення соціальних програм залежать від контингента громадян, для якого вони запроваджені. Для кожного з них державні програми виконують певні соціальні функції: розвиток спільнот, сімей, індивідів; забезпечення соціальної захищеності та матеріальної підтримки; створення сприятливих суспільних умов для розвитку тощо. Виділяють наступні види соціальних програм (2, С.276-377):

- програми допомоги інвалідам, особам похилого віку та тим, хто потребує догляду. Засновані на механізмі соціального страхування. Виплати становлять 30-60% базової заробітної плати;
- програми медичної допомоги (програми „Медикер” та „Медикейд” США);
- програми для безробітних. Виплати складають 50-75% базової заробітної плати;
- програми сімейних виплат та пільг. Призначені для сімей з дітьми;
- програми соціального забезпечення старості як складова системи пенсійного страхування.

Вихідним принципом розробки державних соціальних програм є відповідальність держави за впровадження і дотримання певних соціальних стандартів добробуту для громадян. Програми формують мінімальний рівень їх соціальної захищеності і характеризують ефективність системи соціальних гарантій членам суспільства. Забезпечуються ці гарантії на основі перерозподілу доходів державою. Обсяг і масштаби охоплення певних соціально-демографічних груп залежать від обраної моделі соціальної системи. При розробці соціальних програм використовуються в якості орієнтирів соціальні нормативи. Успішне виконання соціальних програм залежить не тільки від досконалості їх підготовки, обсягів фінансування, а й від розподілу обов'язків між владними структурами (децентралізація програм). Все більше функцій передається на місцевий рівень влади. Кризові соціально-економічні умови підвищують потребу в обширних й радикальних соціальних програмах.

У країнах із перехідною економікою розробка та впровадження соціальних програм потребує сбалансованості інноваційних та стабілізуючих соціальних технологій. Прикладом успішного їх поєднання є Чехія. Як правило, висока соціальна ціна ринкової трансформації в більшості постсоціалістичних країн ускладнює реформування системи соціального захисту. Як правило, вони є технологічно нерозробленими, носять переважно декларативний характер. У розвинутих країнах соціальні програми є збалансованими і випереджаючими.

Умови трансформаційного періоду розвитку України є складними у соціально-економічному плані. В наслідок дії багатьох негативних умов як об'єктивного, так й суб'єктивного характеру, що супроводжувалися падінням обсягів суспільного виробництва, широкою тінізацією та криміналізацією економіки, відбулася поляризація майнової і соціальної структури суспільства переважно на нетрудовій основі. Соціальна політика держави була зведена до мінімуму і обмежена підтримкою соціального миру в країні. Значно зменшився фонд споживання. Порушення приватним бізнесом трудового законодавства не знаходило адекватної оцінки з боку держави, яка й сама затримувала

виплати зарплати та соціальні виплати. Скоротилися надходження в державний бюджет. Розміри більшості соціальних виплат і допомог настільки знизилися, що перестали виконувати захисну функцію. Часто вони призначалися без врахування матеріального становища громадян та їх реальних можливостей забезпечити свій добробут. Безадресність соціальних програм знижувала їх ефективність у боротьбі з бідністю.

Нагальною потребою є створення нової системи СЗН, у якій держава відіграє провідну роль, розробляючи і впроваджуючи соціальні програми, у т.ч. соціальної допомоги. Соціальна допомога, на відміну від зайнятості як основи соціальної захищеності людини, є пасивною формою СЗН. Окрім державних програм соціальної допомоги допомогу бідним людям надають різні добродійні організації, церква, спонсори.

Урядовими структурами система соціальної допомоги як складова СЗН розглядається як система надання соціальних благ та послуг найменш захищеним і найнужденим групам населення, доходи яких є нижчими за прожитковий мінімум, з метою забезпечити їм мінімальний соціальний стандарт рівня життя. Вона призначена для державного матеріального забезпечення ветеранів війни, праці та інших громадян похилого віку; громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи; державної допомоги сім'ям із дітьми; сукупної грошової допомоги на прожиття; державної допомоги безробітним. Вона здійснюється у вигляді програм медичної допомоги, надання різноманітних натуральних та побутових послуг, фінансових пілг (напр., житлові субсидії, допомога на дітей малозабезпеченим сім'ям, безкоштовні обіди літнім людям, догляд за дітьми з вадами розвитку у спеціальних установах, продовольчі талони тощо). Соціальна допомога здійснюється також у вигляді надання громадянам кредитів на будівництво житла, благоустрій, купівлі товарів довготривалого використання, на отримання освіти. Видом соціальної допомоги молоді, що навчається, є стипендії. Безробітним надається допомога у вигляді виплат по безробіттю. Окрім того державний фонд зайнятості витрачає кошти на перенавчання безробітних, оволодіння новою спеціальністю.

Основні засади соціальної допомоги незахищеним верствам населення ґрунтуються на законодавчих та нормативних актах, в яких визначаються пілги окремим категоріям та гарантії їх соціального захисту. Соціальні нормативи періодично переглядаються у відповідності до потреб та ресурсів суспільства. Соціальна підтримка надається як на основі оцінки доходу громадян, що потребують суспільної допомоги, так і за певними критеріями, без перевірки доходу. Фінансуються ці заходи із державного та місцевих бюджетів.

Треба відмітити, що не існує точного визначення суті соціальної допомоги і кожна країна самостійно визначає її. На основі аналізу літератури з цього питання ми прийшли до висновку, що програми соціальної допомоги у різних країнах не дуже відрізняються за напрямками. Суттєва різниця існує перш за все в обсягах фінансування. Завдяки програмам соціальної допомоги суспільство прагне у деякій мірі вирішити проблему бідності, запобігти соціальній ізоляції малозабезпечених верств населення, сприяти їхній інтеграції в суспільство, надати їм можливість отримати виробничу підготовку і в подальшому кваліфіковану роботу. Саме зменшення кількості бідних можна вважати інтегрованим показником успішності соціально-економічної політики в цілому і ефективності функціонування системи СЗН зокрема. Пом'якшення проблем бідності можливе лише за умов сталого економічного зростання, створення економіко-правових умов для підвищення рівня зайнятості населення та збільшення його доходів, реформування системи соціальної підтримки населення шляхом консолідації всіх соціальних програм, видів допомоги на основі оцінки сукупного доходу сім'ї та посилення її адресного характеру.

Вдосконалення системи соціальної допомоги має велике практичне значення особливо в умовах кризової економічної ситуації в Україні. За обмеженості коштів потреби малозабезпечених груп у соціальній допомозі задовольняються на самому мінімальному, часто нижчому за фізіологічний, рівні. Необхідно реформувати систему соціальної допомоги шляхом підвищення ефективності соціальної підтримки найбільш уразливих груп, посилення адресного її характеру. Перш за все – це допомога сім'ям з дітьми, особливо малозабезпеченим.

Система допомоги сім'ям з дітьми в Україні є досить розгалуженою. Прийнято Закон України "Про державну допомогу сім'ям з дітьми" та ряд Постанов Кабінету Міністрів України, у т.ч. "Про розміри державної допомоги сім'ям із дітьми", які встановлюють її розміри. Така допомога обчислюється у кратному розмірі до величини мінімальної заробітної плати Проте реальний розмір допомоги є невеликим. Виникають проблеми з фінансування допомоги. Слід відмітити, що останнім часом ситуація дещо поліпшилася.

З метою посилення соціальної підтримки найменшзабезпечених сімей з дітьми прийнято Постанову Кабінету Міністрів України про запровадження механізму надання адресних доплат на дітей віком до 16 років (учнів – до 18 років). Для забезпечення рівної можливості реалізації права на допомогу сім'ям з дітьми, батьки яких перебувають у трудових відносинах з підприємствами, що реструктуризуються або визнанні банкрутами і не спроможні сплачувати такі допомоги, у 1998р. прийнято Закон України "Про внесення

змін до деяких законів України щодо здійснення окремих соціальних виплат населенню соціальних компенсацій та гарантій малозабезпеченим громадянам у складі управлінь (відділів) соціального захисту населення”. Для контролю за цільовими призначеннями, використанням коштів та забезпечення своєчасності надання допомоги сім’ям з дітьми розроблена та впроваджена автоматизована система обробки документації одержувачів пенсій та допомога на базі комп’ютерних технологій (“АСОПД-КОМТЕХ”). Для забезпечення адресності надання різних видів допомог окремим категоріям громадян та обробки поданих ними документів розробляється програма “Наша сім’я” для автоматизованого обліку людей, які звертаються по допомогу.

Як у вітчизняних, так і у закордонних публікаціях, підкреслюється необхідність створення повної системи соціального захисту сім’ї. Її розробка та впровадження залежить від фінансових можливостей країн, податкової спроможності членів суспільства, розвинутої приватного сектору соціального захисту, рівня народжуваності, ступеня участі держави у перерозподілі коштів на користь малозабезпечених верств.

У світовій практиці існує два види перерозподілу коштів між різними групами населення: *горизонтальний* (між людьми з однаковими доходами, але різними демографічним навантаженням на сім’ю. Держава прагне перерозподілити матеріальну відповідальність за виховання дітей на всіх громадян) та *вертикальний* (від багатих до бідних). В усіх країнах матеріальна підтримка сімей здійснюється за посередництвом трансфертних виплат із державного бюджету та надання пільг в оподаткуванні.

Найбільш розвинені системи підтримки сім’ї запроваджені в європейських країнах із низькою народжуваністю (3, С.47-48). Так, у Франції допомога диференційована відповідно до характеру сім’ї і надається сім’ям з двома та більше дітьми. Сім’ї з однією дитиною допомога призначається в разі підтвердження перевіркою потреби у ній. Основними завданнями системи надання допомоги сім’ям з дітьми вважається забезпечення гарантованого мінімуму для кожної сім’ї та стимулювання народжуваності. Програма фінансується за рахунок роботодавців та самозайнятих, які скеровують 7% прибутку за цим цільовим призначенням. Надається Міністерством здоров’я та соціальних послуг та неурядовим Національним фондом підтримки сім’ї. Допомога включає такі напрямки виплат: на дитину до 16 років і до 20 років, якщо вона вчиться або є інвалідом; окремі виплати для сімей з трьома дітьми, яким більше 3-х років; додаткові видатки для сімей з трьома дітьми, яким більше 3-х років; додаткова допомога для неповних сімей; додаткові матеріальні виплати для батьків, що вчать; додаткові виплати працюючим батькам, що наймають няню; допомога жінкам, що залишили роботу, щоб виховувати дитину, а потім хочуть одержати повну освіту (для сім’ї з трьома і більше дітьми). Розміри

виплат становлять: на другу дитину до досягнення нею 16 років (20 років у разі навчання) 32% базової зарплати; на третю дитину – 73%, на четверту – 114%, на п'яту – 41%. Окрім того, в разі позитивного результату тесту на потребу розмір допомоги збільшується на 46%. Неповній сім'ї виплачується допомога в розмірі 150% базової зарплати і ще додатково 50% на дитину до 1 року. Допомога на отримання освіти жінкам, які доглядають за трьома дітьми і перенавчаються складає 2716 франків на місяць протягом 36 місяців. Після виповнення дитині 3–х років держава забезпечує безплатний догляд за нею для того, щоб мати повернулася на ринок праці. Різні форми виплат сприяють тому, щоб некваліфікована жінка могла залишатися вдома і народжувати дітей кожні три роки. У Швеції допомога надається Національною Радою соціального страхування всім сім'ям, що мають дітей віком до 16 років (до 20 років в разі навчання дитини і до 23 років у випадку наявності в неї психічного розладу). Виплати становлять: на одну дитину – 750 крон на місяць; на двох – 1500 крон; на трьох - 2625 крон; на чотирьох – 4125 крон; на п'ятьох – 6000 крон. У ФРН існує універсальна система державної допомоги для всіх громадян при умові позитивного результату тесту на дохід. Допомога виплачується на дітей до 16 років (до 21 року якщо вони не знайшли роботу, до 27 років якщо вони студенти; а для інвалідів – необмежено) з метою стимулювання молоді залишатися в сім'ї, якщо не знайшли роботу, пом'якшення бідності, стимулювання народжуваності, впливу на прийняття рішення щодо участі на ринку праці в умовах високого рівня безробіття серед молоді. За посередництвом допомоги сім'ї держава перерозподіляє кошти між різними групами громадян і пом'якшує соціальну ситуацію. Відповідальність за реалізацію програм та загальне керівництво несе Міністерство праці та соціальних справ. Реалізуються програми безпосередньо Інститутом праці. Таким чином, напрями та обсяги програм соціальної допомоги сім'ям з дітьми залежать не тільки від орієнтирів соціальної політики, а й в першу чергу від фінансових можливостей країни, її економічного розвитку.

Існують й інші види соціальних програм, у т.ч. надання пільг у користуванні транспортом та медичними послугами (4, С. 38-39). Так, в Ізраїлі для пенсіонерів існує 50% знижка на проїзд у транспорті; 30% знижка - на муніципальні платежі; 75% - на ліки. В Австрії пенсіонери мають право на безкоштовний проїзд у всіх видах транспорту. Первинна медична допомога є безкоштовною для 80% населення. У США пенсіонери, безробітні, багатодітні сім'ї сплачують 50% реальної вартості пільг.

Демографічні та економічні фактори ускладнюють умови здійснення державних соціальних програм. Так, у Німеччині система соціального забезпечення зазнає серйозних проблем. За останні 40 років кількість осіб, що мають право на соціальні виплати, збільшилася у 5 разів. Для наповнення державного бюджету уряд збільшив податки до

40% заробітку, що має негативні економічні наслідки. Держава втрачає декілька мільярдів євро на рік внаслідок тінізації економіки та зниження мотивації до продуктивної праці.

З метою уникнення подібних негативних наслідків підтримки соціально вразливих верств населення у США проведена реформа системи соціального забезпечення на наступних вихідних принципах. По-перше, незмінності соціальних пільг і критеріїв відбору її отримувачів. По-друге, підвищення стійкості системи забезпечується зменшенням кореляції показника вартості життя та індексу споживчих цін, а також зменшенням пільг для пенсіонерів з великими доходами. Поступово піднімається вікова планка для отримання пенсійних пільг. Зростають ставки відрахувань на соціального забезпечення для всіх секторів економіки. По-третє, зібрані кошти інвестують у фондовий ринок для розвитку економіки. Четвертий принцип полягає у підвищенні особистої відповідальності за рівень свого добробуту та обмеження у цьому ролі держави. Отже, використання зарубіжного досвіду в Україні в сучасних умовах є проблематичним, хоч й необхідним.

Важливим аспектом, що потребує вивчення та подальшого удосконалення є визначення пріоритетності та оптимального співвідношення форм надання соціальної допомоги. У сучасних умовах розмір як грошової, так і натуральної допомоги невеликий. На нашу думку, для держави було б простіше використовувати грошову форму і перекласти на члена суспільства обов'язкове ранжування його потреб. Вважаємо, що самоорієнтовані форми соціального забезпечення є більш доцільними формами СЗН. Тому потрібно поступово надавати грошовій формі соціальної допомоги пріоритетності. Натуральна форма (субсидії, пільги, безплатна медична допомога тощо) потребує значних адміністративних витрат, необхідності обґрунтування норм доступу до кожного блага, узгодження програм соціальної допомоги конкретним групам населення. В якості загально визнаного критерію доступу до отримання соціальної допомоги прийнято середньодушовий дохід. Однак доступ до програм соціальної допомоги повинен бути доповнений перевіркою не лише доходу, а й фактичних витрат.

В останній час у системі надання соціальної допомоги вразливим верствам населення зростає роль добродійних організацій, які займаються благодійною діяльністю. Згідно Закону України "Про благодійництво та благодійні організації" основними напрямками благодійництва та благодійної діяльності є:

- сприяння практичного здійснення загальнодержавних, регіональних, місцевих та міжнародних програм, що спрямовані на поліпшення соціально-економічного становища;
- поліпшення матеріального становища набувачів благодійної допомоги, сприяння соціальній реабілітації малозабезпечених, безробітних, інвалідів;

- надання допомоги громадянам, які постраждали внаслідок стихійного лиха, екологічних та техногенних катастроф;

- сприяння розвитку науки та освіти тощо.

З метою посилення адресності соціальної допомоги незахищеним верствам суспільства пропонуємо:

- вдосконалити систему організації та управління соціальними виплатами, у т.ч. на основі комп'ютеризації обліку тих, хто потребує соціальної допомоги та автоматизації обробки документації; соціальну допомогу призначати не тільки з урахуванням середньомісячного сукупного середньодушового доходу сім'ї, а й обстеження її матеріаль-ного стану;

- розширити адресність надання допомоги за рахунок поетапного переходу від натуральної форми надання пільг населенню до вартісного їх відшкодування;

- при розрахунку величини субсидій враховувати при обчисленні сукупного доходу сімей фактичні розміри соціальних виплат, стипендій тощо;

- розширити повноваження місцевих органів влади щодо порядку призначення та надання населенню субсидій з урахуванням конкретних обставин сім'ї;

- підвищити ефективність контролю та обліку грошових потоків, призначених для надання соціальної допомоги.

Література

1. Болотіна Н.Б. Право соціального захисту України: Навч. посібник. – К.: Знання, 2005
2. Соціальная енциклопедия // Под ред. А.П.Горкина, Н.Г.Карелова и др. – М.: БРЭ, 2000.
3. Кожан Т., Гриненко А. Соціальний захист сімей з дітьми (міжнародні порівняння та досвід) // Україна: аспекти праці. – 1996. - № 2-3. – С. 46-48.
4. Мельник С., Кошелева Г., Вольська Н. Зарубіжний досвід надання пільг у грошовій формі та пошуку джерел фінансування соціальних виплат // Україна: аспекти праці. – 2005. - № 8. – С. 35-40.
5. Макарова О.В. Державні соціальні програми: теоретичні аспекти, методика розробки та оцінка. – К.: Ліра, 2004.
6. Новіков В. Актуальні питання реформування системи соціального захисту населення // Україна: аспекти праці. – 2005. - № 4. – С. 6-11.